

Kronik

Bøjelighed eller tilbøjelighed – træer og levende mennesker

Henning Salling Olesen

Der er mange, som har travlt med at erklære arbejdssamfundet for dødt og arbejdets betydning for mennesker overhovedet for svindende. Det gælder antagelig ikke arbejdsforskere. En antagelse om arbejdets afgørende betydning er vel en underliggende forudsætning for at være arbejdslivsforsker overhovedet. Det afspejler sig ikke meget i en forskningsmæssig tematisering. Vi befinder os i en tid, hvor store dele af arbejdsstyrken trues af ledighed, andre store grupper bevæger sig fra klassisk industrielt arbejde til servicearbejde og 'symbolarbejde'. For nogle bliver arbejdets betydning altdominerende i kraft af dets fravær. For andre antager arbejdet en altdominerende og uoverskuelig karakter, som invaderer deres hverdag og personlighed.

Hvis vi antager, at arbejdet har en nøglerolle i formning af det enkelte menneske, må vi spørge os selv, hvordan disse grundlæggende forandringer influerer på identitetsdannelse og kultur – og om ændringer i identitetsdannelse og kultur måske omvendt har betydning for arbejdet. Men *på hvilken måde?* For mig, som er uddannelsesforsker med interesse for arbejdslivsrelateret læring og uddannelse, er arbejdets subjektive betydning og subjektive processers betydning afgørende for at forstå læreprocesser i arbejdslivet og for en stor del deltagelse i uddannelse. Hvilke teoretiske begreber og metoder er egnede til at belyse det?

Den mere almene diskussion om fleksibilisering af arbejdet forekommer mig eksem-

plarisk for problemstillingens relevans og for betydningen af måden, hvorpå problemstillingen formuleres.

Koloniseringen af fleksibiliteten

'Fleksibilitet' er en af de mest brugte og misbrugte termer. Det er efterhånden blevet en joker, der fungerer som politisk og interesse-mæssig fællesnævner i mange sammenhænge. Det skyldes bl.a., at den på samme tid synes at referere til fleksibiliseringen af produktion og organisationer såvel som til en reel menneskelig kompetence, som er almen og uspecifik. Et kort blik på nogle karakteristisk forskellige måder at tænke disse sammenhænge på anskueliggør behovet for en begrebsafklaring. I kvalifikationsforskningen, industrisociologien og uddannelsesdebatten var 'fleksibilitet' i mange år nøglebegrebet i en optimistisk forventning om, at de nye produktionsformer gennem deres behov for højere og mere alsidig kvalifikation og for subjektiv involvering ville bane en kongevej for humanisering af arbejdslivet, med højere kvalificering, autonomi og trivsel for store grupper af arbejdere som sidegevinst. Nu er 'fleksibilitet' efterhånden især blevet kapitalens feltråb – i en grad så det for mange har en repressiv klang. Tidens jargon om læring og kompetenceudvikling har overtaget eller opsuget fleksibiliseringsdiskursen i en mere omfattende forestilling om generelt lærings- og forandringsberedskab som

fællesnævner. Jargonen bekræfter den betydning, menneskelige ressourcer tillægges i økonomiske sammenhænge i de højt udviklede industrilande. Samtidig kan man se en tendens til almen- eller abstraktliggørelse af disse menneskelige ressourcer. Der tales ikke mere om, at det er nogle bestemte mennesker, der skal lære noget bestemt eller skal lære at bruge deres specifikke ressourcer. Diskursen om kompetenceudvikling fokuserer på processer og på nogle relativt almene krav om udvikling af et beredskab for livslang læring.

Dette kan formentlig ses både som reelle udviklingstendenser og ideologisering af samme. Der er en reel samfundsmæssig tendens til afspecialisering af de faktiske kundskabs- og kompetencekrav. Men det er ideologisk at harmonisere forholdet mellem de menneskelige ressourcer og den økonomiske styring af disse. Relativt overfladiske iagttagelser på arbejdsmarkedet og i uddannelsessystemet viser modsætninger i mangfoldige former. Der er en utvivlsvom tendens til, at den reelle menneskelige evne til at tilpasse sig nye vilkår og udvikle sig i det senmoderne samfund overbelastes af økonomiske, teknologiske og organisatoriske dynamikker både i arbejdet og i samfundet i øvrigt. De fleste menneskers fleksibilitet bliver i realiteten skævvredet og koloniseret af den enorme tilpasningsopgave. Forestillingsevne og kreative potentialer for forandring bliver i realitetens verden nedprioriteret eller placeret i særlige samfundsmæssige domæner eller hos bestemte individer. På denne baggrund tematiseres fleksibiliseringen i stigende grad som en trussel og modstandsreaktioner som legitime eller endda som selve kernen i lønarbejdernes interesseformulering. Alene disse udsving i begrebsbrugen og i den politiske betydning som fleksibilisering tillægges – fra samfundsudviklingens lykkebringer til skurk – kalder jo på en teoretisk og politisk tematisering.

Man kan argumentere for, at den optimistiske forventning byggede på en mekanisk korrespondens-forestilling om forholdet mellem arbejdets tekniske og organisatoriske indretning og de mennesker, som arbejdede i det. Dens taktiske eller naive forfladigelse af samfundsanalysen, som tillod aflæsning af generelle tendenser fra bestemte empiriske udsnit – uden refleksion af hverken den samlede arbejdsdeling eller modsætningerne i udviklingen – har gjort den til et lidt for let bytte for en ideologisk almengørelse. Men det er et holdbart standpunkt at acceptere, at det subjektive bidrag til arbejdslivets udvikling består i at gøre modstand.

Vi står på en måde i en situation, hvor 'fleksibilitet' både som samfundsmæssigt strukturtræk og som subjektiv ressource er koloniseret af den kapitalistiske udvikling. Det betyder ikke, at den ikke er der: Selvregulering forstået som en dialektik mellem erfaring, fantasi og eksperimenteren i den konkrete lokale kontekst udfoldes i dag bl.a. som modstand mod bestemte sider af disse forandringskrav og/eller som strategier til at 'sno sig' under givne sociale spilleregler. Denne kolonisering ophæves jo ikke ad teoretisk vej alene, men hvis vi skal forestille os de konkrete mulige veje til en demokratisering af arbejdslivet, må vi have begreber og metoder, der udfolder potentialerne i denne subjektive realitet.

Karakteren ruster

Den amerikanske sociolog Richard Sennetts bog om »Det fleksible menneske«, eller som den hedder noget mere malende på engelsk *The Corrosion of Character* forekommer mig at være en spændende udfordring, fordi den rejser den vigtige og udfordrende debat om arbejdslivets forandring med et bredere udblik end sædvanligt, samtidig med at den – efter min mening – 'stiller et rigtigt problem forkert'. Det er en bog med højt til

loftet – Sennett refererer til ‘den ny kapitalisme’ og mener dermed noget i retning af den globaliserede, postindustrielle Nasdaq-kapitalisme til forskel fra den industrielle kapitalisme. Men hans emne er, hvordan menneskene ændres, hvordan kulturen og relationerne ændres, og hvordan det påvirker samfundets indre sammenhængskraft. Det er en sort bog, som ender i mol:

»What political programs follow from this I simply don't know. But I know a regime which provides human beings no deep reasons to care about one another cannot long preserve its legitimacy« (Sennett 1998, 148).

Sociologer kan sikkert læse den som en slags pessimistisk omvendning af Parsons og amerikansk mainstream sociologi – med arbejdets forandring som omdrejningsakse – vi andre som en proklamation af, at vores kultur er truet af en ny tids arbejdsliv. I et tryksværtfrisk interview denne sommer udtaler Sennett, at bogen henvender sig til europæiske læsere: »Hvis I følger den samme vej som USA, er dette de problemer, I kommer til at slås med« (Weekendavisen nr. 30, 25.-30.juli 2003). Denne kommentar refererer samtidig til en ny bog, som jeg ikke har haft mulighed for at læse endnu.

Jeg vil kun referere ganske kort og punktvis, idet jeg vil antage, at bogen er bekendt – og ellers håbe, at min kritik af dens ræsonnement kan provokere nogle til at gå det efter med bogen i hånd. For det er en læseværdig bog. Meget velskrevet på den der særlige amerikanske bredt flydende Mississippi-måde, lærd og malerisk, en veltalende blanding af akademisk fremstilling af forskningsbegrundede konklusioner og kulturanalytisk essay, hvor forfatteren reflekterer over almene problemstillinger under henvisning til resultater af og eksempler fra sin forskning. Det er ikke særlig nemt at vurdere den forskning, der ligger til grund, medmindre man tilfældigvis kender

den i forvejen, endsige finde et holdepunkt for selv at overveje de tolkninger Sennett lægger frem. Det er meget nemmere at finde ud af, hvad hans generelle budskab er.

Sennetts hovedreference er en sammenligning mellem to tiders ‘mennesketyper’ legemliggjort i viceværten Enrico og sønnen Rico. Faren er arbejder i den klassiske lønarbejderforstand – hans liv drejer sig om et kedeligt regelmæssigt arbejde og et ordentligt familieliv, han bor livslangt i og lever med en italiensk domineret bydel. Han opdrager sønnen til de samme værdier, men sørger naturligvis også for, at han får en god uddannelse. Derfor, kan man sige, bliver sønnen også en anden, en ny slags arbejder, ‘white collar’, et dygtigt karrieremenneske, der har spændende og varieret arbejde, og er i stand til at omstille og udvikle sig. Han starter sit eget konsulentfirma og har succes efter de noget flydende succeskriterier, der gælder herfor. Også han arbejder for familiens vel – men det hører med til hans livsform at flytte sig jævnligt geografisk og arbejdsmæssigt, så familien når ikke at slå rod, før de flytter igen.

De to generationer repræsenterer ifølge Sennett en generel tendens, en transformation, som er i gang på alle fronter af samfundet (det amerikanske), fra det traditionelle industrielle samfund til en ny kapitalisme. I den industrielle kapitalisme, som har sit rene udtryk i fremstillingsindustrien, er arbejderens liv præget af rutinisering og stabilitet – et fastlagt lineært liv, socialt bundet sammen med familielivet. Trods sin fastlagthed er det et beboeligt liv, der muliggør en selvforståelse med mening og udvikling, som ingenlunde opleves negativt. Den ny kapitalisme – som Sennett betegner ‘det fleksible regime’ – organiserer arbejdet helt anderledes. Det kræver ubegrænset fleksibilitet fra sine lønarbejdere. ‘Sine lønarbejdere’ bliver overhovedet en problematisk forudsætning: Vekslede beskæftigelse, vikarbureauer osv udfylder en

stigende andel af arbejdsmarkedets pladser. Medarbejdernes faglighed skal være dynamisk. De skal flytte hid og did, de får ikke mulighed for at indgå i andre fællesskaber end deres firma og deres professionelle netværk, deres arbejdsmæssige holdepunkt i tilværelsen bliver firmaet.

Pointen er, at den yngre generation, trods sin sociale opstigning og nye mere spændende og varierende arbejde, kommer til at savne den identitetsmæssige substans, som i forældregenerationen var knyttet til identifikationen med et nyttigt arbejde, der udfyldte en plads i samfundet og en familie, der indgik i et fællesskab. Rico giver udtryk for dyb tvivl om, hvorvidt han – på samme måde som sin far – kan være et eksempel, der kan hjælpe dem til at orientere sig i samfundet. Sennett synes at dele hans tvivl.

Det handler ikke kun om de gamle manuelle arbejdere og de nye vidensarbejdere. Sennett har også blik for, at der stadig er nogen, der bager brødet, og hans perspektiv rummer i den forstand også en polariseringspointe: Han sammenligner de græske bagere for en generation siden, der ligner Enrico, men også var 'håndværksbagere', de kunne noget og vidste, at de kunne noget, som havde konkret kvalitet og samfundsmæssig betydning. Nutidens fabriksbagere har ikke det samme forhold til brødet og dejen, men de kan betjene et tastatur. De er ikke håndværksbagere, og deres lønarbejderstatus er vel også i den forstand skrøbelig (men der er ikke i denne opstilling af brikkerne plads til livshistoriske overgangsfigurer som den fallerede bager eller bagersvenden, som er gået over i en anden branche).

Sennett eksemplificerer med en række andre personer og erhverv, som på forskellig vis illustrerer og uddyber konsekvensen af den ny kapitalismes organisering af arbejde og relationsformer. *Rose*, der forlader sin hyggelige bar, som hun er god til, til fordel for en mere trendy karriere på et re-

klamebureau, der bl.a. promoverer drikkevarer, men forlader det igen. Hendes praktiske indsigt i, hvordan og hvorfor folk drikker værdsættes ikke, når der skal laves reklamer. Men det vigtigste er, at hun ikke føler, det er muligt at blive værdsat for sine anstrengelser, »you are always back to square one« – det vil sige, konkurrencen starter forfra hver dag. »Risk« er overskriften over kapitlet – den ny kapitalisme undergraver det, som var den subjektive logik i den gamle, nemlig at man fik noget ud af at tage chancen. En lille gruppe ingeniører, som er blevet fyret på grund af IBMs nedtur i konkurrencen med den pc-baserede informationsteknologiske udvikling. IBMs satsning på mainframebaseret kontorteknologi blev deres skæbne – disse ingeniører vil jeg gerne vende tilbage til.

Sennett gør eksplicit opmærksom på, at man ikke kan rulle historien tilbage, og at det muligvis heller ikke ville være ønskeligt. Trods hans lidt '*rosy*' beskrivelse af de gode gamle dage, er han også opmærksom på, at det var et hårdt liv, belastende arbejde med tidlig nedslidning osv. I den forstand må man læse hans sammenligning mellem det gamle og det nye primært som en kritik af de nye tider og de nye tiders mennesker. Men han udvinder alligevel sit nøglebegreb 'character' af den gamle livsstil. Dette begreb betegner en kerne og substans i personligheden, som er dannet gennem de sociale og samfundsmæssige relationer, men som også repræsenterer den enkeltes uafhængighed af og autonomi i forhold til dem.

Om begrebet så er bundet til det retorisk effektive anskuelsesbillede af den ærlige arbejder fra den forgangne tid, ja det må jo afhænge af begrebets bærekraft i analysen af den nye tid og især i forhold til at aftegne et modbillede til den nye kapitalismes grænseløse krav om fleksibilitet. Sennett benytter også en metafor for 'character', en ung og bøjelig træstamme, der ganske vist

kan udsættes for en stor belastning og bøjes meget langt ned, men alligevel er i stand til at rette sig op og få sin oprindelige form. Denne metafor peger på individets 'formbestandighed' over for belastning, der er bærer af den positive vision.

Sennetts kritik retter sig tilsyneladende både mod den reale udvikling og mod ideologiseringen af den. Hans beskrivelse af den ny kapitalisme, det fleksible regime, afviger kun i accentueringen og den negative vurdering fra det billede, som den optimistiske tro på læring og kompetenceudvikling refererer til, men den har tydeligvis fået en funktion som et memento efter 'the roaring eighties'. Det tror jeg, den har fået, fordi den ikke kun påpeger de åbenbare eksempler på, at 'kapitalen går for vidt' i sin udnyttelse af arbejdskraften – dereguleringen af arbejdsmarkedet, fjernelse af institutionelle bånd for en øget udnyttelse af arbejdskraften (såsom faste arbejdstider og kollektive overenskomster), osv. Den peger på de kulturelle konsekvenser af arbejdets kvalitative udvikling og organisering. Det er i den negative vurdering af disse virkninger, bogens slagkraft ligger.

En konservativ kulturkritik

Men hvordan forstås de subjektive virkninger og kulturelle konsekvenser, og hvilke konsekvenser har denne forståelse? Jeg har kort omtalt det centrale begreb 'character', som anskueliggøres i industrialismens ærlige arbejder og i metaforen om den unge bøjelige træstamme, der retter sig op efter belastning. Jeg vil nu belyse begrebets indhold gennem sammenligning af tolknings-eksempler.

Som nævnt er der ikke i Sennetts bog fremlagt detaljeret materiale – generelt er man henvist til at diskutere Sennetts synspunkt ud fra dets implikationer snarere end ud fra dets dokumentation. På et enkelt punkt har jeg haft mulighed for at sam-

menligne hans tolkninger med et empirisk mod- eller paralleleksempel fra min egen empiri. Jeg har sammenlignet Sennetts analyse af 'sine' ingeniørers tolkning af deres sociale skæbne med en konkret case fra en livshistorisk orienteret undersøgelse af danske ingeniørers forhold til deres profession – deres valg af fag, uddannelse og karriere, deres konkrete arbejde og læreprocesser undervejs, mm. En mere detaljeret fremlæggelse af eksemplet kan ses i Salling Olesen (2003).

Min metode er altså her på den ene side at tage Sennett på argumentet – den måde han bruger et for mig kun sekundært bekendt materiale – og sammenligne det med den måde, jeg har tolket et noget andet og bekendt materiale. Det er ikke nogen egal sammenligning, men det er et udmærket eksempel, fordi ingeniørerne i Sennetts bog fremstår som positive modbilleder – ved siden af den traditionelle arbejder – og de tilhører en gruppe, der om nogen bliver personligt berørt af og bliver nødt til at forholde sig nuanceret til forandringer i deres arbejdsliv. Det er jo ikke til at vide, om man kunne have tolket Sennetts materiale på en måde der ville føre mere i retning af min analyse – det er et empirisk, uafklaret spørgsmål – men jeg er sikker på, at min case kan tolkes på flere måder, herunder formentlig også ved hjælp af et karakterbegreb som Sennetts (omrids af en sådan tolkning kom frem i en diskussion af casen på ESREA-konferencen på RUC sidste år, som er dokumenteret i Jørgensen & Warring (2003), men det bliver en anden historie). Pointen er her at se på *betydningen af måden, hvorpå man tolker* fleksibilitet og subjektiv erfaringsbearbejdning af arbejdslivets omskiftelser, og denne tolknings implikationer. Jeg vil kort referere argumentationen for, at Sennetts analyse fører i en moralistisk blindgyde og derefter sætte det i sammenhæng med hans begreber og analysemodel.

Sennetts ingeniører er som sagt blevet fyret fra IBM og nu mødes de regelmæssigt på den lokale 'coffee shop' *River Wind Café* og diskuterer, hvad de skulle og kunne have gjort (anderledes) – muligvis systematisk tilskyndet af den interesserede sociolog.

De gennemgår ifølge Sennett i deres efterbearbejdning af situationen en læreproces. Først føler de sig simpelthen svigtet – de var nøglemedarbejdere i noget, der var det nærmeste man i Amerika kunne komme til Kommunen eller DSB – noget trygt, livsvarigt, et altdominerende hjem – og så fik de sparket. Firmaet har forrådt dem. Efter nogen tids forløb indser de, at også IBM er offer for omstændighederne og derefter hæfter de sig ved *de fremmede* – den japanske konkurrence, den nye administrerende direktør er *jøde(!)*. Efter nogen tid når de frem til en ny, tredje erkendelse. Den går ud på en besindelse på, at de er professionelle ingeniører og medansvarlige for, at det gik, som det gik. De kunne i princippet have været lige så forudseende og kreative som garageingeniørerne i Silicon Valley og have forladt IBM i tide.

Kapitlets overskrift er »Failure«, og dets morale er, at ingeniørerne er det positive eksempel på folk, der udviser 'character', fordi de faktisk når frem til at erkende, at det også var *deres* fiasko, der ramte IBM. Det anføres, at de, bortset fra spredt og forskellig erhvervsmæssig aktivitet, ikke vender tilbage til IBM, og at de trækker sig tilbage fra det sociale liv *bortset fra de lokale menigheder* (min fremhævelse). Nu er menigheder jo et almindeligt socialt mødested i USA, men sammenholdt med de relativt få oplysninger om de pågældende ingeniørers objektive karriere og handlinger er det alligevel med til at understrege, at disse ingeniørers læreproces vender ansvaret indad, og at deres karakterstyrke netop består i, at de påtager sig det personlige ansvar for fiaskoen. IBMs ledelse og strategi, den globale konkurrence, forsvinder fra billedet.

Det er i sig selv en spændende iagttagelse, at den store emotionelle skuffelse og fortabthed i første omgang vendes mod IBM, men derefter mod et for dem selv mere acceptabelt fjendebillede – de fremmede – det redder så at sige den positive identifikation med firmaet, som de livslangt har levet på. Og det er, sandt nok, en moden refleksion, der får dem til igen at forlade denne projektive aggression. Men til fordel for en mere realistisk, afbalanceret forståelse af den sociale skæbne, der overgår dem, som kunne sætte dem bedre i stand til at handle individuelt og eventuelt kollektivt? Tilsyneladende ikke. Det kunne se ud til, at den rigtige, men overdrevne erkendelse af eget ansvar går hånd i hånd med, at emotionaliteten forskydes til en religiøs følelse. I en diskussion på RUC bestred en af dette tidsskrifts redaktører, som havde læst på teksten (Klaus T. Nielsen) den religiøse vinkling. Jeg vil overlade bedømmelsen af teksten til læseren (se f.eks. Sennett, 1998, 130 midten), men der ligger i Sennetts bog en interessant historisk sammenkædning af arbejde, moral og religion.

Uanset om en alternativ tolkning af netop dette med religionen er mulig, viser eksemplet, at Sennett tenderer imod at pålægge sine analyseobjekter ansvaret for samfundsmæssige sammenhænge i den gode sags tjeneste. Og den gode sag er at etablere et positivt modbillede til den kulturelle og identitetsmæssige forarmelse, der er en følge af den nye kapitalisme. Og de opnår denne indsigt på bekostning af – eller drevet af? – en selvbebrejdende ansvarspåtagelse, som forhindrer dem i at lære noget andet. Sennetts heroisering af deres 'tredje fase' tegner et billede af individuel ansvars- overtagelse som den højeste dyd i Sennetts øjne. Analysen hjælper ikke til at forstå dynamikken i denne læreproces (de kognitive tolkninger sammenhæng med ingeniørernes emotionelle og praktiske involvering i processen), og den peger ikke på alternative

tolkninger af deres erfaringer, som eventuelt ville kunne udfoldes.

Mit modeksempel er en ingeniør, som i høj grad er livshistorisk 'skæbneramt' af den samfundsmæssige og erhvervsstrukturelle udvikling. Jeg fremlægger en tolkning af hans livshistoriske beretning om en personlig og samfundsmæssig nedtur med vægt på flertydigheden: Sammenhængen mellem hans individuelle personlige historie og erhvervskarrieren, hans i sig selv flertydige udlægning af branchens særlige konkurrencemæssige situation, der rummer stort set de samme elementer som Sennetts ingeniørers. Jeg påpeger en række momenter i denne beretning, som i sig selv rummer både erkendelse af egen fiasko og en form for begyndende eller igangværende retroaktiv tolkning af livets muligheder: »Hvad kunne jeg også have gjort? Hvad kan jeg endnu gøre?« Det er ikke fordi hans karriere ser ud til at være meget mere professionelt aktiv end Sennetts ingeniørers – han erkender sine styrker og overvejer sine muligheder med formentlig berettiget skepsis – men hans praktiske liv ligger i fritiden, samtidig med at han foretager nogle famlende emotionelle investeringer i sin søns fremtid.

En sådan analyse er langt mere realistisk i forhold til samspillet af faktorer i forløbet. Den fastholder modsætninger og usikkerheder i forløbet, og den eksponerer ikke mindst ingeniørens egen subjektive involvering og erfaringsdannelse, herunder hvordan hans ingeniør-professionsbevidsthed er vævet sammen med en række andre livshistoriske dynamikker. Derfor giver den også flere bidrag til såvel lærings- og uddannelsesforskning som politisk forståelse af ingeniørens historie.

Begrebet 'character' er et nøglebegreb for samfundsforholdenes indfældning i subjektiviteten, og ses omvendt som det primære subjektive bidrag til samfundsudviklingen. Samfundsudviklingens foruroligen-

de virkning er som sagt svækkelsen af denne 'character'. Min konklusion på sammenligningen er, at Sennetts begreb 'character', som er et mere moralsk end analytisk begreb, blokerer for en mere nuanceret forståelse. Selv om det begrundes i socialisationsbetingelserne i en bestemt historisk kontekst, bliver det mere til en målestok for individuel moralsk standhaftighed end til et redskab til at forstå, hvordan folk så socialiseres i den ny kapitalismes sammenhæng, eller til at analysere, hvordan subjektivitet i det hele taget udvikles og udfoldes.

En politisk og en videnskabelig pointe

Vi har i Livshistorieprojektet¹ mere generelt beskæftiget os med arbejdets subjektive betydning med en metodologisk vinkel: Hvordan kan man indfange den subjektive formidling af det samfundsmæssige arbejde? Hvilken betydning har valget af metoder og begreber for det? Vores interesse har primært været forbundet med at forstå læreprocesser ud fra en forståelse af, at læring altid er knyttet til menneskers livserfaring og objektive livsbetingelser – og herunder, at arbejdet er af afgørende betydning, både når det er nært (på arbejdspladsen), når det er fjernt (arbejdsløshed) og når det er i baggrunden (uddannelse).

I en af vores bøger (Andersen et al. 2001) har vi benyttet ordspillet på *bøjelighed* og *tilbøjelighed* til at antyde det særlige ved den menneskelige tilpasning, som samtidig er en læreproces og en udvikling. Et træ kan bøje sig, og det kan evt. være i besiddelse af en bøjelighed, som sætter det i stand til at genvinde sin form, sit selv. Det kan selvfølgelig også gælde mennesker: De har i så fald i Sennetts begrebsbrug 'character'. Men højst sandsynligt sker der noget undervejs – oplevelsen af nye omstændigheder i al deres kompleksitet, herunder deres undertrykkende aspekter, giver anledning til en

emotional og kognitiv proces, der afhænger af situationen, men også af den betydning, den enkelte tillægger den på baggrund af sin livshistorie og kollektive kulturelle tolkningsrammer. Det kan føre til dannelse af bevidste eller ubevidste forsvarsreaktioner såsom fjendebilleder – som man så formentlig i træmetaforen kunne betegne 'stivheder', som nedsætter bøjeligheden – men den kan også give anledning til en kollektiv erfaringsdannelse og læring.

Måske får man øje på nogle gode aspekter ved en i øvrigt påtvunget forandring, eller man lærer sig noget nyt, som sætter en i stand til at håndtere den nye situation. Det, der eventuelt udfoldes som læreproces og udvikling er en menneskelig *tilbøjelighed*, den subjektive skaberevne i dens konkrete livshistoriske og situationelle erfaringsform. Tilbøjelighed er jo et godt gammelt begreb for menneskelige drivkræfter i deres subjektivt formede kvalitet, som i hvert fald ikke kun er resultatet af en udefrakommende kraft. Der er ikke her plads til at gå ind på de teoretiske strenge, der anslås her. Mit budskab er i virkeligheden blot at pege på *behovet for at begrebsliggøre det subjektive moment*, og at udvikle en metodologi der er egnet til at anvende sådanne begreber i konkret empiriske analyser.

Der er en politisk pointe i den videnskabelige begrebsdannelse. Det kan være provokerende og øjenåbnende at læse bøger, som påpeger, at det går ad helvede til, uanset om de mener, det var bedre i gamle dage eller ej. Men hvis kritisk videnskab skal have et reelt politisk perspektiv, må den også kunne bidrage til at åbne rum for læring, bevidsthedsdannelse og handling i forhold til den realitet, som – eventuelt meget mod ens vilje – aftegner sig for mennesker i vores samfund. Modstand mod bestemte forandringer kan være et udgangspunkt for erfaringsdannelse og læreprocesser, men det afhænger netop af, på hvilken måde modstanden formuleres. En i realite-

ten individualistisk værdikonservatisme vil ikke række langt.

Hvis man skal danne sig et billede af disse processer, deres indbyrdes forbindelse og vægt, må man på den ene side være konkret, og på den anden side anlægge et teoretisk blik, der indrømmer subjektive processer – de socialpsykologiske såvel som de kulturelle og politiske – en selvstændig status. Richard Sennett peger på sæt og vis på dette videnskabelige tomrum, men lader det alligevel blive ved en forestilling om en personlig karakter, som kan være mere eller mindre ... stærk? ... god? Derfor er hans position, i det omfang man godtager dens relevans og skarphed, først og fremmest et argument for en teoretisk og metodisk udvikling, som aflægger de objektivistiske og mekaniske forestillinger om forholdet mellem arbejde og mennesker. Som sagt synes jeg ikke, at Sennetts bog leverer denne vare. Det ligger selvfølgelig ikke deri, at en livshistorisk metodologi er det eneste saliggørende – derimod nok at den subjektive erfaringsdannelse og identitetsproces er uomgængelige størrelser. Men det er en anden historie (Salling Olesen & Weber 2001).

Her kunne man også pege på en videnssociologisk perspektivering. Politik har en anden baggrund i Skandinavien end i de angelsaksiske samfund, ikke mindst i tilknytning til arbejde og arbejdsliv. Eksistensen af en omfattende erfaring med kollektiv handling kan meget vel tænkes at være relevant for, hvordan konkrete individer kan håndtere bestemte processer. Selvom de også har en faglig organisering i krise i USA, og selvom hovedparten af de symptomatiske elementer i beskrivelsen af den nye kapitalismes virkninger for identitet og kultur er genkendelige for os, så er situationen ikke den samme. Det er vel op til en empirisk undersøgelse (metoder ...) og en tolkning (begreber ...), i hvilket omfang Sennetts analyse er gyldig for den skandinaviske – og for så vidt den øvrige europæiske – vir-

kelighed. Skal man tro interviewet i Week-endavisen, ser han det som et fremtidsscenario for Europa.

På det metateoretiske plan har jeg en hypotese om, at den liberale filosofis fundamentale indflydelse på tænkningen i den angelsaksiske verden blokerer begrebsdannelse og empirisk forskning i subjektivitet, fordi den trækker rundt med forestillingen om det frie, suveræne individ. Det er jo en gammel fordom, som er blevet aktualiseret af, at dele af den postmodernistiske kritiske forskning bedst kan forstås, hvis man ser den som et opgør med en sådan tankefigur – som så i visse tilfælde reproducerer den i form af en relativistisk konstruktivisme. Sennett er jo af en helt anden skuffe – grundlæggende kritisk overfor liberalismens samfundsmæssige konsekvenser. Men Sennett er amerikaner, opvokset i et liberalt filosofisk miljø og arbejder nu ved London School of Economics. England er i den sammenhæng en interessant mellemting. Da jeg kom over betagelsen af Sennetts velformulerede kritiske pointer, kom jeg til den konklusion, at hans bog understøtter en sådan hypotese, selvom den umiddelbart fremstår værdikonservativ og kulturkritisk. Man kunne se hans 'character'-begreb og den dertil knyttede norma-

tive eller moralistiske tendens, med eller uden religiøse overtoner, som et udtryk for den måde, den positive forestilling om en alternativ og bedre verden kan grundlægges inden for en liberalistisk filosofi.

Netop derfor kan hans bog tjene til at anspore bestræbelserne på en selvstændig begrebsætning af de subjektive aspekter af arbejdet. Substansen, at subjektiviteten dannes gennem og individuelt må udfolde sig i forhold til de sociale rammers muligheder, er jo god nok. Jeg ser frem til at læse hans nye bog. Det er interessant at sammenligne Sennetts bog med undersøgelser af arbejdets kulturelle aspekter, som er skrevet inden for en tradition, der er mindre præget af liberal filosofi. Jeg tænker i første række på Oskar Negt, hvis kritik af senkapitalismen har mange ligheder med Sennetts, og som i lighed med Sennett fokuserer på arbejdets kulturkonstituerende betydning – men som i langt højere grad peger på de kollektive og politiske udfordringer (Negt & Kluge 1981; Negt 1985). Den politiske problematik synes faktisk også i anden omgang at medvirke til at skærpe teoridannelsen, og til at eksponere teoretiske begrebers historiske kontekst. Men den befinder sig stadig på et forholdsvis generelt plan.

NOTER

1. Livshistorieprojektet er et teoretisk og metodologisk projekt om anvendelse af livshistoriske analysetilgange i uddannelses- og læringsforskning. Projektet er støttet af forskningsrådets Velfærdsforskningsprogram. Informa-

tion om projektet, herunder en fortegnelse over publikationer fra projektet, findes på: <http://www.ruc.dk/inst10/forskningsprojekter/livshistorieprojektet/>

REFERENCER

Andersen, Anders Siig, Linda Andersen, Betina Dybroe, Camilla Hutterts & Kirsten Weber (red.) (2001): *Bøjelighed og Tilbøjelighed – Livs-*

historiske perspektiver på læring og uddannelse, Frederiksberg, Roskilde Universitetsforlag. Jørgensen, Christian Helms & Niels Warring

- (ed.) (2003): *Adult Education and the Labour Market VII, vol B*, Frederiksberg, Roskilde University Press.
- Negt, Oskar & Alexander Kluge (1981): *Geschichte und Eigensinn*, Frankfurt am Main, Zweitausendeins.
- Negt, Oskar (1985, original 1984): *Det levende arbejde – den stjålne tid*, København, Politisk Revys Forlag.
- Salling Olesen, Henning (2003): Work, Identity, Learning, i Jørgensen, Christian Helms & Niels Warring (ed.) (2003): *Adult Education and the Labour Market VII, vol B*, Frederiksberg, Roskilde University Press.
- Salling Olesen, Henning & Kirsten Weber (2001): Space for Experience and learning – Theorizing the Subjective Side of Work, i Kirsten Weber, (ed.): *Experience and Discourse – Theorizing Professions and Subjectivity*, Frederiksberg, Roskilde University Press.
- Sennett, Richard (1998): *The Corrosion of Character*, NY/London, Norton. Findes også i dansk oversættelse: *Det fleksible menneske – eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*, Århus, Hovedland.
- Weekendavisen nr. 30, 25.-30. juli 2003: Frihed på toppen, usikkerhed i bunden.

Henning Salling Olesen, professor ved Institut for Uddannelsesforskning på Roskilde Universitetscenter.
e-mail: hso@ruc.dk